

CIRKEVNÉ PRÁVO V PRAMEŇOCH RÍMSKEHO PRÁVA POKLASICKÉHO OBDOBIA

prof. doc. JCDr. PaedDr. Róbert Brtko, CSc.

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta
Katedra rímskeho práva, kánonického a cirkevného práva
robert.brtko@flaw.uniba.sk

doc. JUDr. Mgr. Michal Mrva, PhD. LL.M.

Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta
Katedra teórie práva a filozofie práva
michal.mrva@flaw.uniba.sk

Cirkevné právo v prameňoch rímskeho práva poklasického obdobia

Príspevok analyzuje vzťah medzi cirkevným (resp. kánonickým) právom a rímskym právom v období dominátu, konkrétne v čase od vydania Milánskeho ediktu do justiniánskej kodifikácie. Cisárske nariadenia, ktoré v období dominátu boli jediným novo vydávaným prameňom práva, obsahovali výrazy „*Catholica Lex*“, ktorý nepochybne poukazyval na existenciu vlastných noriem cirkvi a „*Christiana Lex*“, ktorý sa zas vyskytoval v cisárskych nariadeniach týkajúcich sa delegovania súdnej právomoci v občianskoprávných záležitostiach biskupom (*episcopalis audientia*). Rímski cisári spočiatku normy kánonického práva do rímskeho právneho poriadku nerecipovali, ale vytvárali podmienky na to, aby cirkev mohla nerušene plniť svoje poslanie. Po roku 380, keď cisár Teodózius I. vyhlásil kresťanstvo za štátne náboženstvo, možno pozorovať vzájomné prepojenie a ovplyvňovanie sa rímskeho práva a cirkevného práva. Začiatkom piateho storočia sa do rímskeho právneho poriadku zaviedol súbor noriem upravujúcich cirkevné záležitosti, pričom časť z nich bola odvodená zo štátneho práva a časť recipovaná z cirkevného práva. Pre celok takýchto ustanovení pochádzajúcich z oboch zdrojov sa zaviedol názov „*ius ecclesiasticum*“.

Kirchenrecht in den Quellen vom römischen Recht der nachklassischen Zeit

Der Beitrag analysiert die Beziehung zwischen dem kirchlichen (kanonischen) Recht und dem römischen Recht in der Zeit des Dominats, konkret in der Zeit von der Auflage des Mailänderedikts bis zur Justinianskodifikation. Die Kaiseranordnungen, die in der Zeit vom Dominat die einzigen neu ausgegebenen Rechtsquelle waren, beinhalteten die Ausdrücke „*Catholica Lex*“, der zweifellos auf die Existenz von eigenen Normen der Kirche hinwies, und „*Christiana Lex*“, der in den Kaiseranordnungen vorkam, die der Delegation der Jurisdiktion in den zivilrechtlichen Sachen von dem Bischof (*episcopalis audientia*) betrafen. Die römischen Kaiser rezipierten ursprünglich nicht die Normen vom kanonischen Recht in die römische Rechtsordnung, aber sie bildeten Bedingungen dafür, dass die Kirche ungestört ihre Mission füllen konnte. Nach dem Jahr 380, als der Kaiser Teodosius der I. das Christentum zur Staatsreligion erklärte, kann man eine gegenseitige Verbindung und Beeinflussung vom römischen und kirchlichen Recht merken. Am Anfang des 5-ten Jahrhunderts wurde eine Datei von den die Kirchensachen anrichtenden Normen in die römische Rechtsordnung eingeführt, wobei ein Teil davon vom Staatsrecht abgeleitet und ein Teil vom Kirchenrecht rezipiert wurde. Für das Gesamte von diesen Anstellungen, die aus beiden Quellen stammten, wurde eine Benennung „*ius ecclesiasticum*“ eingeführt.

Church Law in the Sources of Roman Law of the Postclassical Period

The paper analyzes the relationship between Church (or Canon) law and Roman law in the period of the Dominate, in particular from the issue of the Edict of Milan to the Justinian codification. The imperial decrees, which were the only newly issued source of law in the period of the Dominate, contained the terms „*Catholica Lex*“, which undoubtedly pointed to the existence of the Church own norms, and „*Christiana Lex*“, which in turn appeared in the imperial decrees concerning the delegation of jurisdiction in civil matters by the bishop (*episcopalis audientia*). At first, the Roman emperors did not accept the norms of Canon law into Roman legal order, but created the conditions for the Church to be able to fulfill its mission without interruption. After 380, when Emperor Theodosius I declared Christianity to be the state religion, the interconnection and mutual influence of Roman law and Church law can be observed. At the beginning of the fifth century, a set of norms governing church matters was introduced into Roman law, some of which were derived from state law and some were accepted from Church law. The term „*ius ecclesiasticum*“ was introduced for all such provisions as a whole originating from both sources.

Kľúčové slová: cirkevné právo, dominát, cisárske konštitúcie, leges generales, Codex Theodosianus, *episcopalis audientia*

Schlüsselbegriffe: Kirchenrecht, Dominat, Kaiserkonstitutionen, leges generales, Codex Theodosianus, episcopalis audientia

Keywords: Church law, Dominate, imperial constitutions, leges generales, Codex Theodosianus, episcopalis audientia

Úvod

V roku 313 panovník západnej časti Rímskej ríše Konštantín Veľký I. (306 – 337) vydal s panovníkom východnej časti Rímskej ríše Liciniom (308 – 324) Milánsky edikt, prostredníctvom ktorého bola kresťanskému náboženstvu daná sloboda. Od tohto času cisár Konštantín I. začal oficiálne preferovať kresťanské náboženstvo na úkor pohanského kultu a cirkev (ako zákonne dovolený spolok, právnická osoba s právom vlastniť majetok) postupne zahŕňal viacerými výsadami. Okrem toho kresťanskému duchovenstvu (najmä biskupom) začal udeľovať niektoré verejnoprávne oprávnenia, čím ju prostredníctvom legislatívy postupne začleňoval do systému štátnej moci. Uvedené skutočnosti ako aj existencia autonómneho práva katolíckej cirkvi (t. j. práva kánonického, resp. práva cirkevného) sa odrážali v konštitúciách rímskych cisárov, ktorí spočiatku normy kánonického práva do rímskeho právneho poriadku nerecipovali, ale vytvárali podmienky na to, aby cirkev mohla nerušene plniť svoje poslanie. Po roku 380, keď cisár Teodózius I. vyhlásil kresťanstvo za štátne náboženstvo, sa cirkev stala privilegovanou náboženskou spoločnosťou v Rímskej ríši a právny systém rímskeho štátu bol čoraz viac spätý so životom cirkvi. Od tohto času dochádzalo k vzájomnému prepojeniu a ovplyvňovaniu sa rímskeho (svetského) práva s cirkevným právom.¹ V kontexte uvedených skutočností cieľom publikácie nie je len je na základe právnych prameňov rímskeho práva poklasického obdobia analyzovať postupné prepojenia uvedených autonómnych právnych poriadkov, ale taktiež poukázať na nemalý vplyv cirkevného práva, ktorého normy recipoval právny systém rímskeho štátu.

¹ Na tému štátno-cirkevného práva pozri VLADÁR, V.: *Dejiny cirkevného práva*. Praha : Leges, 2017, s. 151-161.

1. K počiatkom kánonického práva

1.1 Od Milánskeho ediktu (313) po Prvý konštantínopolský koncil (381)

V 4. storočí n. l. formálnymi prameňmi vzniku kánonického práva boli kánony cirkevných snemov (koncilov) a potom aj listy rímskych veľkňazov vo forme tzv. „dekretálií“ (*litterae decretales*), ktoré boli autoritatívnymi odpoveďami – „reskriptami“ – pápežov na určité cirkevné otázky.² Možno pozorovať, ako cirkev po vydaní Milánskeho ediktu začala s určitou pravidelnosťou vyvíjať vlastnú normatívnú činnosť, a to prostredníctvom kánonov cirkevných snemov a koncom 4. storočia prostredníctvom dekretálií. Prvé partikulárne koncily v Ankyre³ (314) a v Neocezarei⁴ (320), a potom aj Prvý ekumenický koncil v Nicei (325)⁵ zvolaný cisárom Konštantínom I. používali termín „kánon“ (z gr. *κάνων*)⁶ na označenie prameňa vzniku noriem.⁷ Je potrebné však upresniť, že prvé koncily (uskutočené pred rokom 380) prijímali predpisy disciplinárneho a liturgického obsahu.

Z obdobia okolo roku 370 pochádza významná súkromná zbierka cirkevných predpisov (*canones*) pravdepodobne od antiochijského biskupa Meletia (360 – 381), ktorá je známa pod názvom Korpus východných kánonov (*Corpus canonum orientale* alebo *Syntagma canonum*) a ktorá dodnes predstavuje dôležitý kódex noriem východného kánonického práva.⁸ Uvedená kompilácia pozostávala nielen z kánonov už zmienených východných koncilov, t. j. koncilov v Ankyre (314), Neocezarei (320) a Nicei (325), ale aj z kánonov neskorších partikulárnych snemov, t. j. koncilov v Gangre (341 – 342), Antiochii (341) a Laodicei (343).

² STICKLER, A. M.: *Historia Juris Canonici Latini. Historia fontium I.* Roma : LAS, 1985, s. 9 a nasl.

³ *Concilium Ancyranum.* Ankyra (dnes Ankara, Turecko).

⁴ *Concilium Neocesarense.* Neocezarea (dnes Niksar, Turecko). K tomu pozri LANDON, E. H.: *A Manual of Concils of the Holy Catholic Church I.* Edinburgh : John Grant, 1990, s. 394.

⁵ *Concilium Niceaenum primum.* Nikaia, Nicaea (dnes Iznik, Turecko).

⁶ Výraz „*canon*“ (gr. pravidlo) mal viac významov: 1. pravidelná ročná dávka, napr. *canon emphyteuticarius* alebo *canon anniversarius*, platený židovskými synagógami; 2. synonymum – *regula iuris*; 3. *canones ecclesiastici*, od štvrtého stor. n. l. cirkevné pravidlá (v protiklade k svetským *leges*); porov. BARTOŠEK, M.: *Encyklopedie římského práva.* Praha : Panorama, 1981, s. 94.

⁷ Porov. SILLI, P.: *Testi costantiniani nelle fonti letterarie.* Milano : Giuffrè, 1987, s. 32-37, 77.

⁸ Porov. MICHAL, J.: *Dějiny pramenů poznání kanonického práva s přihlédnutím k dějinám práva římského.* Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1967, s. 13.

V období vlády cisára Teodózia I. (379 – 395), ale pred rokom 381, t. j. pred konaním Prvého konštantínopolského koncilu (381), bol Korpus východných kánonov (ktorého matéria bola prevažne disciplinárno-právnej povahy, teda limitovaná na vážne otázky dogmatického charakteru) prepracovaný.⁹ Následne na to, k tejto kompilácii boli postupne pridávané aj kánony ďalších ekumenických koncilov – už zmieneného Prvého konštantínopolského koncilu (381) a Chalcedónskeho koncilu (451). Konečná úprava uvedenej zbierky bola nasledovná: nicejské vyznanie viery a kánony Prvého nicejského koncilu (1 – 20), ďalej kánony koncilov v Ankyre (21 – 44), Neocezarei (45 – 58), Gangre (59 – 78), Antiochii (79 – 103), Laodicei (104 – 162), Konštantínopole (163 – 166) a Chalcedónii (167 – 193).¹⁰

1.2 Prvý konštantínopolský koncil (381) a vývoj po ňom

Na rozdiel od cirkevných snemov v období pred r. 381 sa Prvý konštantínopolský koncil a po ňom nasledujúce koncily zaoberali predovšetkým otázkami kresťanskej viery, pričom analyzovali mnohé dogmatické otázky, ktoré sa objavili v priebehu štvrtého a piateho storočia.¹¹ Počnúc Chalcedónskym koncilom (451)¹² sa na Východe postupne začal proces diferenciacie niektorých kresťanských spoločenstiev. V 5. a 6. storočí vzniklo množstvo kresťanských vierovyznaní, ktoré sa odčlenili od Katolíckej cirkvi: Východosýrska-nestoriánska, Západosýrska-jakobitská, Koptská, Arménska, Habešská cirkev.¹³

Možno povedať, že súbor princípov a nariadení cirkevných autorít v oblasti liturgie, vierouky a cirkevnej disciplíny predstavoval vlastný a účinný normatívny systém. Avšak už cirkevný otec a právnik Tertulián (približne 155 – 222) dal do pozornosti, že takýto systém je z obsahového hľadiska dvojakej povahy. Inak povedané, Tertulián v oblasti

⁹ Porov. FALCHI, G. L.: *Fragmenta iuris romani canonici*. Roma : PUL, 1998, s. 13-15.

¹⁰ Ohľadom prekladu tejto zbierky do latinčiny a jej verzíách, o ktorých nachádzame zmienky v tzv. *Canonibus Nicaeni* (okolo r. 350), *Corpus canonum Africanum* (okolo r. 420) a predovšetkým jej sýrskej verzii z roku 500 alebo 501 porov. VAN DER WAL, N. – LOKIN, J. H. A.: *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*. Groningen : E. Forsten, 1985, s. 25 a nasl.; STICKLER, A. M.: *Historia Juris Canonici Latini. Historia fontium I*. Roma : LAS, 1985, s. 31; ERDŐ, P.: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Roma : Ed. PUG, 1999, s. 48.

¹¹ Porov. MAGHIOROS, N. C.: Lineamenti della normativa conciliare canonica dal 313 al 425. In *Atti del IX Colloquio internazionale romanistico-canonistico*. Città del Vaticano : PUL editrice, 1994, s. 365-455; DOVERE, E.: *Ius principale e «Catholica lex»*. *Dal Teodosiano agli editi su Calcedonia*. Napoli : Jovene, 1995, s. 13 a nasl.

¹² Chalcedónsky ekumenický koncil zavrhol monofyzitizmus, ktorý spočíval v zmiešavaní Božskej a ľudskej prirodzenosti v Kristovi.

¹³ Porov. BUŠEK, V.: *Učebnice dějin práva církevního I*. Praha : Všehrd, 1946, s. 12.

právneho poriadku cirkvi rozlišoval medzi „*lex fidei*“ a „*lex disciplinae*“, respektíve rovnu dogmatickú a tú disciplinárnu.¹⁴

1.3 „*Catholica Lex*“ a „*Christiana Lex*“

Snaha usporiadať rozsiahlu matériu rímskeho práva viedla východo-rímskeho cisára Teodózia II. k vytvoreniu zákonníka, ktorý bol publikovaný na Východe v r. 438 a v r. 439 sa stal záväzným, a to nielen na Východe, ale aj na Západe na základe žiadosti cisára Valentiniana III. Uvedený zákonník obsahuje výraz „*Catholica Lex*“, ktorý nepochybne poukazoval na existenciu vlastných noriem Katolíckej cirkvi majúcich právny základ vo všeobecných evanjeliových princípoch. Výraz sa objavil v konštitúcii cisára Honoria zo 14. októbra 410:

„*Impp. Honorius et Theodosius aa. Marcellino suo salutem. Ea, quae circa catholicam legem vel olim ordinavit antiquitas vel parentum nostrorum auctoritas religiosa constituit vel nostra serenitas roboravit, novella superstitione submota integra et inviolata custodiri praecipimus*“ (CTh. 16, 11, 3).

Imperátor touto konštitúciou potvrdil platnosť a aplikáciu jeho vlastných nariadení (ako aj nariadení jeho predchodcov) týkajúcich sa ochrany kánonického poriadku, teda tých noriem, ktoré boli doposiaľ predmetom nášho záujmu.

Uvedený text konštitúcie cisára Honoria reprodukovali aj *Gesta conlationis Carthaginensis* (411), v ktorých imperátor nariadil:

„(...) *Inter imperii nostri maximas curas, catholicae legis reverentia aut prima aut sola est*“ (*Gesta* 1, 4, 4-8), a taktiež i *Lex Romana Wisigothorum* 16, 5, 3.

Naproti tomu výraz „*Christiana Lex*“ sa vyskytoval v cisárskych nariadeniach, ktoré sa týkali delegovania súdnej právomoci v občianskoprávných záležitostiach biskupom (*episcopalis audientia*):¹⁵

„(...) *si quis ad legem christianam negotium transferre voluerit*“ (CTh. 1, 27, 1).¹⁶

„*Quicumque itaque litem habens, sive possessor sive petitor vel inter initia litis vel decursis temporum curriculis, sive cum negotium*

¹⁴ Na tému Tertuliánovej koncepcie pozri GAUDEMET, J.: *Le droit romain: dans la littérature chrétienne occidentale du IIIe au Ve siècle*. Mediolani : typis Giuffrè, 1978, s. 18 a nasl.

Podobné vyjadrenia nachádzame aj u cirkevného otca Cypriána (+258): „*fides Domini, lex quoque et disciplina Domini; fidei ac disciplinae congruentes litteras dirigatis*“ (CYPRIANUS: *Ep.* 15, 1 a 4).

¹⁵ *Episcopalis audientia* bola osobitným druhom procesu, ktorý zaviedol cisár Konštantín v r. 318.

¹⁶ Taktiež pozri CTh. 16, 2, 16.

peroratur, sive cum iam coeperit promi sententia, iudicium elegerit sacrosanctae legis antistitis (...)“ (*Constitutiones Sirmondianae* 1).¹⁷

Takéto výrazy nachádzajúce sa v prameňoch rímskeho práva poklasického obdobia poukazujú na existenciu a efektivitu princípov a noriem cirkevného (kánonického) práva, teda práva, na ktoré sa výslovne odvolávali cisárske nariadenia (*leges generales*).¹⁸

2. Nariadenia Konštantína I. týkajúce sa kresťanského duchovenstva

Zákonodarstvo Konštantína I. Veľkého (306 – 337) týkajúce sa cirkevných záležitostí nebolo zamerané na recepciu cirkevného práva do rímskeho právneho poriadku, ale v rámci rímskeho práva na zabezpečenie sociálnej a inštitucionálnej úlohy kresťanstva a cirkvi. Prvotné *leges generales* Konštantína I. po vyhlásení Milánskeho ediktu boli hlavne zamerané na uznanie cirkevných privilégií a osobitného režimu pre cirkev a kresťanské duchovenstvo za účelom zabezpečenia ich nerušeného pôsobenia v spoločnosti. Predovšetkým išlo o zavedenie daňových privilégií v prospech katolíckych duchovných, ktoré boli zavedené (nie však bez problémov)¹⁹ už v r. 313²⁰ a ktoré predtým požívali pohanskí kňazi a predstavení židovských komunít (C.Th. 16, 8, 2). Okrem toho, podobne ako pohanskí kňazi, aj kresťanské duchovenstvo začalo požívať imunitu (*privilegia immunitatis*) vo forme oslobodenia od naturálnych dávok, verejných služieb a štátnych úradov.

¹⁷ *Constitutiones Sirmondianae* je súkromná zbierka pomenovaná po svojom prvom redaktorovi, jezuitovi Jacquesovi Sirmondovi (1559-1651). Bola uverejnená v roku 1631 a pozostáva zo 16 (niekedy 18) cisárskych konštitúcií z rokov 333 až 425 (od Konštantína I. po Valentiniána III.).

¹⁸ V období dominátu boli cisárske nariadenia jediným novo vydávaným prameňom práva.

¹⁹ Porov. EUSEBIUS CAESARIENSIS: *Historia ecclesiastica*. 10, 7: dostupné na: http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339_Eusebius_Caesariensis_Church_History_EN.pdf

²⁰ Uvedené vyplýva z listu Konštantína adresovanému prokonzulovi v Afrike, prostredníctvom ktorého sa katolícki duchovní oslobodzovali od daňového zaťaženia v súvislosti s „*nominations*“ (C.Th. 12, 1) a „*susceptiones*“ (C.Th. 12, 6):

„*Haeriticorum factione conperimus ecclesiae catholicae clericos ita vexari, ut nominationibus seu susceptionibus aliquibus, quas publicus mos exposcit, contra indulta sibi privilegia praegraventur. Ideoque placet, si quem tua gravitas invenerit ita vexatum, eidem alium subrogari, deinceps a suprae dictae religionis hominibus huiusmodi iniurias prohiberi*“, Dat. prid. kal. nov. Constantino a. III et Licinio III c. cons. (313 [?] oct. 31) – C.Th. 16, 2, 1.

Na tému cirkevných privilégií pozri FERRARI DALLE SPADE, G.: *Immunità ecclesiastiche nel diritto romano imperiale*. Venezia : Premiate Officine Grafiche Carlo Ferrari, 1939, 248 s.

Aj Konštantínovi nástupcovia pokračovali v tejto línii tým spôsobom, že niekedy rozširovali²¹ a inokedy zas zužovali²² tieto cirkevné privilégia majúce svoj vlastný dôvod (*ratio*) jednak v začlenení klerikov do cisárskeho organizmu a taktiež v uznaní ich pastoračných a spoločenských aktivít ako verejnej služby.²³ Informácie o cirkevných privilégiách nachádzame nielen v 16. knihe Teodoziánskeho kódexu, ale aj v justiniánskej kodifikácii (napr. C. 1, 2, 5). V tejto súvislosti je vhodné upozorniť aj osobitný režim odkazov zriadených v prospech rímskej cirkvi, na ktoré sa nevzťahovali formality rímskeho práva platné pre odkazy.²⁴

3. Zákonodarstvo Konštantína I. týkajúce sa židovských komunít

Teodoziánsky kódex obsahuje celý rad nariadení Konštantína I. upravujúce vzťahy medzi kresťanskou a židovskou komunitou.²⁵ Prvý zákon z uvedenej oblasti pochádza z roku 315 a bol namierený proti trestným sankciám, ktoré židovská komunita uplatňovala voči tým, ktorí konvertovali na kresťanstvo (C.Th. 16, 8, 1). Možno pozorovať, že od roku 330 (t. j. v dobe po založení Konštantínopolu) cisár intenzívnejšie vnímal uvedenú problematiku a vydal viacero nariadení tohto druhu, a to pravdepodobne preto, lebo vo východnej časti Rímskej ríše existovali početné a aktívne židovské komunity (C.Th. 16, 8, 1 a 5); nová situácia obmedzovala vlastnícke práva židov k otrokom, ktorí konvertovali na kresťanstvo (C.Th. 16, 9, 1-5) a spoluzitie židov (mužov) s kresťanskými ženami (C.Th. 16, 8, 6);²⁶ účasť židov na sociálnom a inštitucionálnom živote rímskeho štátu bola značne znížená (porov. C.Th. 16, 8, 21; 28; 29).²⁷

²¹ Porov. C.Th. 16, 2, 1; 2; 7; 8; 10; 11; 13; 14; 15; 16; 18; 24; 29; 30; 34; 36; 37; 40; 46 a 47.

²² Porov. C.Th. 16, 2, 6; 8; 9; 17; 19; 21.

²³ „*Qui divino cultui ministeria religionis impendunt, id est hi, qui clericis appellantur, ab omnibus omnino muneribus excusentur, ne sacrilego livore quorundam a divinis obsequiis avocentur*“ (C.Th. 16, 2, 2).

²⁴ Porov. C.Th. 16, 2, 4 = C. 1, 2, 1.

²⁵ Na túto tému pozri LUCREZI, F.: C.Th. 16, 9, 2: Diritto romano-cristiano e antisemitismo. In *Labeo* 40 (1994) s. 220-234.

²⁶ „*Imp. Constantius a. ad Evagrium. Post alia: quod ad mulieres pertinet, quas iudaei in turpitudinis suae duxere consortium in gynaeceo nostro ante versatas, placet easdem restitui gynaeceo idque in reliquum observari, ne christianas mulieres suis iungant flagitiis vel, si hoc fecerint, capitali periculo subiugentur*“, dat. id. aug. Constantio a. II cons. (339 aug. 13).

²⁷ Za dominátu boli v mnohých ohľadoch obmedzené pohania, heretici, odpadlíci od kresťanstva (*apostati*); Židia – napr. nemali testamentárnu spôsobilosť, bola to prekážka uzavretia

4. Verejnoprávne oprávnenia cirkevných predstavených v rímskom štáte

Z ustanovení Teodoziánskeho kódexu vyplýva, že prostredníctvom ďalších cisárskych konštitúcií kresťanskí duchovní – najmä biskupi – získali dôležité verejnoprávne oprávnenia v Ríši: a) 27. titul I. knihy „*De episcopali definitione*“ spomína zavedenie osobitného druhu procesu – „*episcopalis audientia*“; b) 7. titul IV. knihy „*De manumissione in Ecclesia*“ zas zmieňuje neformálne prepustenie otroka na slobodu pred cirkevnou autoritou a zhromaždenou obcou veriacich v chráme – „*manumissio in ecclesia*“; c) 45. titul 9. knihy „*De his qui ad ecclesias confugiunt*“ poukazuje na právo azylu – „*ius asyli*“, na základe ktorého mohol cirkevný predstavený poskytnúť osobe nachádzajúcej sa v ohrození štátnou mocou útočisko v kostole, kláštore alebo na cintoríne za predpokladu, že dotyčný chránenec odloží zbrane a podriaď sa cirkevnej autorite (chránenec zvyčajne požiadal predstaveného o intervenciu u cisára).²⁸

Jedným z významných verejnoprávných opatrení, ktoré cirkev získala za Konštantína I. bolo delegovanie súdnej právomoci v občianskoprávných záležitostiach biskupom. *Episcopalis audientia*, ako osobitný druh procesu, bol do rímskeho práva zavedený pravdepodobne v r. 318 prostredníctvom konštitúcie *De episcopali definitione* (C.Th. 1, 27, 1).²⁹ Konkrétne išlo o to, že cisár poskytol sporovým stranám možnosť na základe dohody v ktoromkoľvek štádiu zanechať civilné fórum riešenia sporu (alebo poskytol možnosť jednej strane od začiatku) a obrátiť sa na biskupa, ktorý vo veci rozhodol aj na základe *Christiana lex*, teda aj v súlade s normami kresťanskej etiky a disciplíny.³⁰ Pokiaľ

manželstva; porov. SKŘEJPEK, M.: *Římské soukromné právo. Systém a instituce*. 2. vyd. Plzeň : Aleš Čeněk, 2016, s. 57.

²⁸ Porov. FALCHI, G. L.: *Fragmenta iuris romani canonici*. Roma : PUL, 1998, s. 24.

²⁹ „IMP. CONSTANTINUS A. Iudex pro sua sollicitudine observare debebit, ut, si ad episcopale iudicium provocetur, silentium accommodetur et, si quis ad legem christianam negotium transferre voluerit et illud iudicium observare, audiatur, etiamsi negotium apud iudicem sit inchoatum, et pro sanctis habeatur, quidquid ab his fuerit iudicatum: ita tamen, ne usurpetur in eo, ut unus ex litigantibus pergat ad supra dictum auditorium et arbitrium suum enuntiet. Iudex enim praesentis causae integre habere debet arbitrium, ut omnibus accepto latis pronuntiet“ (C.Th. 1, 27, 1).

³⁰ Na tému *episcopalis audientia* pozri JONES, A. H. M.: *Il tardo impero romano 284 – 602 dC*. Milano : La cultura (Il sagggiatore), 1973, s. 127 a nasl.; CIMMA, M. R.: *L'Episcopalis audientia nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano*. Torino : Ciappichelli, 1989, 167 s.; VISMARA, G.: Ancora sulla „*episcopalis audientia*“ (Ambogio arbitro o giudice?). In *Studia et documenta historiae et iuris* 53 (1987) s. 53-73; RINOL FI, C. M. A.: *Episcopalis audientia e arbitrato*. In *Principi generali e tecniche operative. Processo civile romano nei secoli IV-VI D.C*. Parma : MUP, 2009, s. 191-240.

išlo o procedúru pri riešení týchto sporov, nebola až taká formálna, ale v kresťanskom duchu bola prispôbovaná hľadaniu materiálnej spravodlivosti. Inak povedané, biskupi rozhodovali spory týkajúce sa oblasti súkromného práva, t. j. kontroverzie posudzovali z hľadiska noriem rímskeho civilného práva, tieto však zmiernovali, alebo ich neaplikovali v prípade, že odporovali princípom evanjelia a kresťanskej spravodlivosti (*aequitas christiana*). Nie je naším zámerom analyzovať medzi právnymi romanistami kontroverznú tému uplatňovania cisárskych nariadení týkajúcich sa jurisdikcie biskupov. Poukazujeme však na jej osobitný význam, pretože aj po zániku Západorímskej ríše (476), na území ktorej vznikli germánske štáty, *episcopalis audientia* bola jedným z kanálov, prostredníctvom ktorých bolo možné aplikovať rímske právo v rímsko-germánskych štátoch.³¹ Spod jurisdikcie biskupov boli vyňaté prípady týkajúce sa ťažkých zločinov (porov. C.Th. 16, 2, 12; 16, 2, 23; 16, 2, 41; 16, 11, 1; Nov. Iust. 123).

Skutočnosť, že cirkev sa po Milánskom edikte stala privilegovanou korporáciou v štáte naznačuje aj ďalšie oprávnenie, prostredníctvom ktorého biskupom bola priznaná právomoc prepúšťať otrokov na slobodu tzv. „*manumissio in ecclesia*“.³² Takýmto spôsobom prepustený otrok nenadobudol len slobodu, ale aj rímske občianstvo za predpokladu, že otrok bol v civilnom vlastníctve svojho pána. Vôľa prepustiť otroka na slobodu musela byť vyhlásená pred kresťanskou obcou a cirkevnou autoritou v chráme, ktorá následne „*ad probationem*“ vystavila o tom písomný doklad. Teda účinky uvedeného prepustenia boli identické s účinkami ďalších spôsobov prepustenia podľa civilného práva. V provinciách bola pravdepodobne procedúra prepustenia otroka na slobodu cirkevným spôsobom ešte jednoduchšia, lebo (ako vyplýva z § 21 *Leges Constantini Theodosii Leonis* známe aj pod názvom *Sýrsko-rímska kniha*) bolo dostatočné, aby vôľa prepustiť otroka na slobodu bola prejavená len pred biskupom alebo kňazmi.

16. kniha Teodoziánskeho kódexu obsahuje oprávnenia menšieho významu, ktoré rímske právo priznalo cirkevným predstaveným. Biskupi

³¹ Dávame do pozornosti, že v dôsledku princípu personality práva rímske právo v Itálii neprestávalo platiť ani po zániku Západorímskej ríše. Používal sa tam Teodoziánsky kódex, ktorý platil v podobe právnej obyčaje.

³² C.Th. 4, 7, 1: IMP. CONSTANTINUS a HOSIO EPISCOPO: „*Qui religiosa mente in ecclesiae gremio servulis suis meritam concesserint libertatem, eandem eodem iure donasse videantur; quo civitas Romana solennibus decursis dari consuevit. Sed hoc dumtaxat iis, qui sub aspectu antistitum dederint, placuit relaxari. Clericis autem amplius concedimus, ut, quum suis famulis tribuunt libertatem, non solum in conspectu ecclesiae ac religiosi populi plenum fructum libertatis concessisse dicantur; verum etiam quum postremo iudicio libertates dederint, seu quibuscumque verbis dari praeceperint ita ut ex die publicatae voluntatis, sine aliquo iuris teste vel interprete, competat directa libertas*“.

dostali oprávnenie dohliadať nad účinnosťou konania cisárskych úradníkov pri potláčaní pohanského kultu (C.Th. 16, 10, 19). Už spomínaná zbierka cisárskych konštitúcií z rokov 333 až 425 *Constitutiones Sirmondianae* obsahuje nasledovné oprávnenia biskupov: vykonávať vizitácie vo väzniciach za účelom kontroly zaobchádzania so zadržanými; zaručovať právo na azyl v kostoloch; vykonávať dozor nad slávením pohanských obradov (*Const. Sirm.* 12). Zákonodarstvo cisára Justiniána právomoci biskupov ešte rozšírilo: v administratívnej sfére im boli priznané oprávnenia dohľadu nad potláčaním hazardných hier (C. 1, 4, 25; C. 3, 43, 1); v súdnej oblasti v nesporových veciach mohli menovať opatrovníka nad duševne chorými (C. 1, 4, 27) alebo zaručiť sa svojou autoritou namiesto duševne chorého otca za manželstvo jeho syna (C. 1, 4, 28) a v oblasti procesného práva im zas bolo priznané oprávnenie dohľadu nad výkonom jurisdikcie (C. 4, 30, 14; Nov. 86 a 123).

Niektoré z týchto zákonov prevzalo kánonické právo raného stredoveku za účelom legitimizácie inštitucionálnej úlohy cirkevných orgánov v nových štátoch, ktoré vznikli na územiach zaniknutej Západorímskej ríše (r. 476). Prostredníctvom takejto prítomnosti princípy *Catholica Lex* a rímskeho práva prenikli do právnych poriadkov týchto štátov.

Tri skupiny cisárskych nariadení, ktoré boli predmetom nášho záujmu, predstavovali štátnoprávnu úpravu týkajúcu sa cirkevných záležitostí. Prostredníctvom nich cirkevní predstavení (najmä biskupi) boli obdarení výhodnými privilégiami, ktoré im nielen uľahčovali riadiť ich vlastné cirkevné spoločenstvá, ale zároveň im umožňovali uplatniť vplyv cirkvi vo viacerých oblastiach spoločenského života.

5. Postupná recepcia cirkevných noriem

Začiatok vlády cisára Valentiana I. (363 – 375) priniesol zmenu perspektívy v legislatívnej politike v cirkevných záležitostiach a vydláždil cestu ku konfesijnému štátu, ktorý o niekoľko rokov neskôr (v r. 380) vyhlásil cisár Teodózius I. (379 – 395).

V tomto období začala postupná recepcia cirkevnej disciplíny do svetského práva a bezprostredne potom aj vieroučných otázok: potláčanie pohanstva, kresťanských heréz, apostáz; zhoršenie režimu pre židovské spoločenstvá. To znamená, že Ríša postupne prešla od zdržanlivého postoja voči vnútornému cirkevnému poriadku k jeho recepcii do vlastných nariadení, ktoré navyše opatrla svetskými sankciami. Išlo o recepciu kánonických noriem do právneho poriadku rímskeho štátu.

Mnohé cisárske nariadenia (*leges*) zamerané na potlačanie heréz neboli vyhlásené náhodne, ale organicky v súlade s legislatívnou politikou: predovšetkým bolo nutné stanoviť, ktorá osoba má byť považovaná za heretika s odkazom na symbol viery a biskupov, s ktorými bolo potrebné byť v spoločensťve (porov. *leges* z r. 380 – 381: C.Th. 16, 5, 5; C.Th. 16, 1, 2; C.Th. 16, 2, 25; C.Th. 16, 5, 6). Po druhé, bol poskytnutý právny dôvod (*ratio*) represívnych nariadení (pochabosť heretika alebo apostatu;³³ potreba vydania úradného zákazu vytvárania majetku pre heretické sekty; požiadavka ochrany dobrých kresťanov pred heretikmi (porov. nariadenia z roku 381: C.Th. 16, 7, 1; C.Th. 16, 5, 7). Nakoniec uvedené cisárske nariadenia identifikovali rôzne sankcie, z ktorých niektoré boli preventívne a iné represívne.

Cisárske zákonodarstvo uvedeného obdobia v mnohých prípadoch podporovalo náboženskú politiku cirkvi, ako napr. začiatkom piateho storočia pri potláčaní donatizmu.³⁴

6. Recepia kánonov do poklasického a justiniánskeho rímskeho práva

Disciplinárne normy cisárskych nariadení prevzaté z kánonického práva zahŕňajú rôzne statusy duchovných: výber a menovanie (C.Th. 16, 2, 32-33; C.Th. 16, 2, 44); reguly pre mníšsky život (C.Th. 16, 3, 1-2); status diakoniek (C.Th. 16, 2, 27-28); status ošetrovateľských spoločností – „parabalánov“³⁵ (C.Th. 16, 2, 42-43); kázanie kňazov (C.Th. 16, 2, 25) a iné. Justiniánska kodifikácia zaviedla úpravu menovania patriarchov, biskupov a opátov (C. 1, 3, 42; C. 1, 3, 48; Nov. 123) ako aj spravovanie cirkevných majetkov (C. 1, 2, 21).

³³ Vychádzalo sa z toho, že ten, ktorý bol osvietený darom pravej viery a potom tvrdojšie zotrúva na bludnom učení, ako keby bol zbavený rozumu; porov. ZUCCOTTI, F.: *Follia e ragione tra diritto pagano e mondo cristiano*. In *Atti Accademia Romanistica Costantiniana* 8 (1991), s. 271-307.

³⁴ Donatisti, ako príslušníci kresťanského schizmatického a heretického prúdu rozvíjajúcom sa v 4. a 5. stor., zastávali názor, podľa ktorého kňazi musia byť bez ťažkého hriechu, aby mohli platne udeľovať sviatosti. Synody v Ríme (r. 313) a Arles (r. 314) vyhlásili, že vysviacka udelená tradítorom je platná. Preto sa donatisti úplne odlúčili od cirkevného spoločenstva. Veľkú zásluhu na teologickom poli pri obrane cirkevného učenia proti donatistom patrí učiteľovi cirkvi Augustínovi (354 – 430). Na uvedenú tému pozri FALCHI, G. L.: *Osservazioni sul fondamento e sul contenuto del diritto di libertà religiosa nel Codice Teodosiano*. In *I diritti fondamentali della persona umana e la libertà religiosa. Atti del V Colloquio Giuridico*, (Roma, 8-10 marzo 1984), Città del Vaticano, 1985, 352 a nasl.

³⁵ HEALY, P.: *Parabolani*. In *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 11. New York : Robert Appleton Company, 1911.

Iné cisárske nariadenia zaviedli osobitný režim pre duchovných v určitých súkromných záležitostiach. Pre niektoré z nich boli k dispozícii vzory a rámce z predchádzajúcej civilnej tradície, čo sa stalo vždy, keď malo byť nariadenie prispôbené konkrétnym potrebám kresťanského spoločenstva alebo duchovných ako napr. v prípade C.Th. 5, 3 *de clericorum et monachorum*.³⁶

Možno teda konštatovať, že začiatkom piateho storočia sa do rímskeho právneho poriadku zaviedol súbor noriem upravujúcich cirkevné záležitosti, pričom časť z nich bola odvodená zo štátneho práva a časť recipovaná z cirkevného práva. Pre celok takýchto ustanovení pochádzajúcich z obidvoch zdrojov sa zaviedol názov „*ius ecclesiasticum*“,³⁷ ktorý pozostával zo všeobecných (generálnych) alebo územných (teritoriálnych) cisárskych konštitúcií podľa toho, či jednotlivé ustanovenia boli určené jednotlivým komunitám alebo mali širšiu účinnosť.

Snaha usporiadať rozsiahlu materiú rímskeho práva viedla východorímskeho cisára Teodózia II. (408 – 450) k vytvoreniu zákonníka, ktorý mal pôvodne obsahovať nielen cisárske konštitúcie (*leges*), ale aj právnú vedu (*ius*). Bohužiaľ druhá časť jeho legislatívneho zámeru sa nepodarila (tú uskutočnil cisár Justinián až o 100 rokov neskôr). Teodózius komisii pre zostavenie zákonníka nariadil zozbierať nielen *leges generales*, ale neskôr aj *leges territoriales*. Začlenením miestnych cisárskych konštitúcií do Teodoziánskeho kódexu (promulgovaného v r. 438 pre Východorímsku ríšu a od r. 439 platného aj pre Západorímsku ríšu) sa tieto rozšírili aj do ostatných častí Ríše. Následkom toho, aj určité kánony partikulárnych cirkevných koncilov (recipované do cisárskych konštitúcií – *leges territoriales*) nadobudli všeobecnú účinnosť.³⁸ Cisár Justinián takéto cirkevné normy uchoval tým spôsobom, že ich vložil do svojho Kódexu, čím nadobudli charakter *leges generales* s celoteritoriálnou účinnosťou.

Teodoziánsky kódex, ktorý upravil štátne právo podľa kresťanských zásad, platil vo Východorímskej ríši až do vydania justiniánskych zbierok, avšak na Západe sa udržal oveľa dlhšie. V súlade s už spomínaným princípom personalitý práva tento zákonník neprestával platiť v Itálii ani po zániku Západorímskej ríše (476), kde v podobe obyčajového práva zostal v platnosti pre rímske obyvateľstvo a cirkev až do 11. storočia.

³⁶ Na uvedenú tému pozri BIONDI, B.: *Il diritto romano cristiano*. Voll. 3. Milano : Giuffrè, 1952-1954.

³⁷ Ako prvý konštantne používal výraz „*ius ecclesiasticum*“ Ambrosiaster v 2. polovici 4. storočia; GAUDEMET, J.: *Le droit romain dans la littérature chrétienne occidentale du IIIe au Ve siècle*. Mediolani : Giuffrè, 1978, s. 99.

³⁸ Porov. FALCHI, G. L.: La codificazione di Teodosio II e la legge delle citazioni nella parte orientale dell'impero. In *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana* 5 (1981) s. 209 a nasl.

Za zmienku stojí skutočnosť, že východorímsky cisár Justinián (527 – 566) určité cirkevné normy z Teodoziánskeho kódexu prevzal do svojho zákonníka (*Novus Codex*), čím nadobudli povahu „*leges generales*“ s platnosťou pre celé rímske impérium. Napr. nariadenia z C.Th. 16, 2, 31 s niektorými zmenami prevzal do C. 1, 3, 10, 2:

„(...) *Quod si multitudo violenta civilis apparitionis executione et adminiculo ordinum possessorumve non potuerit praesentari, quod se armis aut locorum difficultate tueatur, <iudices Africani armatae apparitionis praesidium, datis ad virum spectabilem comitem Africae litteris, praelato legis istius tenore deprecant, ut rei talium criminum non evadant>*„ (C.Th. 16, 2, 31).

Justinián prevzal prvú časť z C.Th. 16, 2, 31 a jeho druhú časť nahradil nasledovným textom:

„(...) *praesides provinciarum etiam militari auxilio per publicas litteras appetito competentem vindicatam tali excessui imponere non morentur*“ (C. 1, 3, 10, 2).³⁹

V Kódexe cisára Justiniána (ktorý vyšiel v r. 534 v novej redakcii pod názvom *Codex repetitae praelectionis*) a v zákonoch (ktoré vyšli po r. 534 a boli zozbierané v Novelách – *Novellae constitutiones*) sú zachované mnohé nariadenia cirkevnoprávneho charakteru.

7. Štátne cirkevné právo

Odlišná povaha a pôvod cisárskych nariadení (v cirkevnej oblasti išlo o normy vydané cisárom alebo normy recipované, v oblasti legislatívnych zmien zas o modifikáciu predchádzajúcich inštitútov rímskeho práva) sa odrazili aj v ich systematickom usporiadaní v Teodoziánskom kódexe.

16. kniha tohto zákonníka upravuje tzv. novú matériu: *de fide catholica; de episcopis, ecclesiis et clericis; de monachis; de his, qui super religione contendunt; de haereticis; ne sanctum baptisma iteretur; de apostatis; de iudaeis, caelicolis et samaritanis; ne christianum mancipium iudaeus habeat; de paganis, sacrificiis et templis; de religione*. Predchádzajúce knihy kódexu (1. – 15.) sú zas spojené s tradičnými právnymi inštitútmi.

Uvedenú systematiku možno sledovať aj v zákonodarstve cisára Justiniána (a následne v Bazilikách), čo poukazovalo na dôležitosť „*Catholica Lex*“. Odhliadnuc od spomenutých kódexov rímskych cisárov aj niektorí predstavitelia cirkevných komunít zostavovali pre svoje

³⁹ Pozri ďalšie prípady: C.Th. 16, 2, 58 / C. 1, 5, 2; C.Th. 16, 5, 5 / C. 7, 52, 6.

vlastné potreby zbierky zákonov (*leges*) týkajúce sa cirkevných vecí, a to už v piatom storočí. Napr. už zmienené *Constitutiones Sirmondianae* (pravdepodobne zostavené v období rokov 425 – 438) obsahujúce zákony rôznych druhov usporiadané podľa hmotných kritérií.

Vyššie uvedené skutočnosti sú kľúčom k pochopeniu kánonickej hodnoty rímskych zákonov cirkevnoprávneho charakteru, ktoré na základe ich povahy nemohli byť v rozpore s kánonickým právom, a teda aj s právom prirodzeným. V skutočnosti išlo buď o kánonické normy začlenené do štátneho (cisárskeho) práva alebo o cirkevné privilégia a určité úrady, ktoré štát priznal cirkvi za účelom plnenia jej vlastného poslania.

Okrem toho je potrebné dať do pozornosti aj okolnosť, že v súkromnoprávných vzťahoch uplatňovala cirkev a jej členovia rímske právo, a to s uvedenom mierou súladu s ustanoveniami práva prirodzeného.⁴⁰

Záver

Od vydania Milánskeho ediktu, kedy cirkev zo strany rímskeho štátu získala slobodu pôsobenia a začala pravidelne vyvíjať autonómnu normatívnu činnosť, a najmä po roku 380, keď cisár Teodózius I. vyhlásil kresťanstvo za štátne náboženstvo, možno pozorovať vzájomné prepojenie a ovplyvňovanie sa rímskeho práva a cirkevného práva. Možno prísť k záveru, že už v 4. storočí na území Rímskej ríše platili: a) osobitné nariadenia cisárov upravujúce existenciu cirkvi v spoločnosti a jej vzťah k iným náboženstvám; b) nariadenia cisárov, ktoré prevzali kánony koncilov v oblasti liturgie, vierouky a cirkevnej disciplíny; c) spoločné normy súkromného rímskeho práva, ktoré vychádzalo zo zásad tzv. „katolíckeho zákona“ (*catholica lex*); d) jurisdikcia v rámci cirkevného fóra a *episcopalis audientia*; e) právomoci udelené biskupom v občianskoprávných záležitostiach. Z uvedeného je zrejmé, že cirkevné právo v období dominátu nebolo len autonómnym právom cirkvi, ale aj právnym systémom, ktorý dopĺňoval právny systém rímskeho štátu.

Použitá literatúra

1. BARTOŠEK, M.: *Encyklopedie římského práva*. Praha : Panorama, 1981. 512 s.
2. BUŠEK, V.: *Učebnice dějin práva církevního I*. Praha : Všehrd, 1946. 214 s.

⁴⁰ Porov. FALCHI, G. L.: *Fragmenta iuris romani canonici*. Roma : PUL, 1998, s. 34.

3. CIMMA, M. R.: *L'Episcopalis audientia nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano*. Torino : Ciappichelli, 1989, 167 s.
4. DOVERE, E.: *Ius principale e «Catholica lex». Dal Teodosiano agli editti su Calcedonia*. Napoli : Jovene, 1995. 334 s.
5. ERDŐ, P.: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Roma : PUG editrice, 1999. 248 s.
6. EUSEBIUS CAESARIENSIS: *Historia ecclesiastica*. 10, 7: dostupné na: http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Church_History,_EN.pdf
7. FALCHI, G. L.: *Fragmenta iuris romani canonici*. Roma : PUL, 1998. 270 s.
8. FALCHI, G. L.: La codificazione di Teodosio II e la legge delle citazioni nella parte orientale dell'impero. In *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana* 5 (1981) s. 209-239
9. FALCHI, G. L.: Osservazioni sul fondamento e sul contenuto del diritto di libertà religiosa nel Codice Teodosiano. In *I diritti fondamentali della persona umana e la libertà religiosa. Atti del V Colloquio Giuridico*, (Roma, 8-10 marzo 1984), Città del Vaticano, 1985, s. 347-362
10. FERRARI DALLE SPADE, G.: *Immunità ecclesiastiche nel diritto romano imperiale*. Venezia : Premiate Officine Grafiche Carlo Ferrari, 1939. 248 s.
11. GAUDEMET, J.: *Le droit romain: dans la littérature chrétienne occidentale du IIIe au Ve siècle*. Mediolani : typis Giuffrè. 1978. 166 s.
12. JONES, A. H. M.: *Il tardo impero romano 284 – 602 dC*. I. – III. vol. (do tal. preložil E. Petretti) Milano : La cultura (Il sagggiatore), 1973. 1786 s.
13. LANDON, E. H.: *A Manual of Concils of the Holy Catholic Church I*. Edinburgh : John Grant, 1990. 418 s.
14. LUCREZI, F.: C.Th. 16,9,2: Diritto romano-cristiano e antisemitismo. In *Labeo* 40 (1994) s. 220-234
15. MAGHIOROS, N. C.: Lineamenti della normativa conciliare canonica dal 313 al 425. In *Atti del IX Colloquio internazionale romanistico-canonistico*. Città del Vaticano : PUL editrice, 1994. s. 365-455
16. MICHAL, J.: *Dějiny pramenů poznání kanonického práva s přihlédnutím k dějinám práva římského*. Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1967. 138 s.
17. RINOLFI, C. M. A.: Episcopalis audientia e arbitrato. In *Principi generali e tecniche operative. Processo civile romano nei secoli IV-VI D.C*. Parma : MUP, 2009, s. 191-240
18. SILLI, P.: *Testi costantiniani nelle fonti letterarie*. Milano : Giuffrè, 1987. 192 s.

19. SKŘEJPEK, M.: *Římské soukromné právo. Systém a instituce*. 2. vyd. Plzeň : Aleš Čeněk, 2016. 350 s.
20. STICKLER, A. M.: *Historia Juris Canonici Latini. Historia fontium I.*, Roma : LAS, 1985. 202 s.
21. VAN DER WAL, N. – LOKIN, J. H. A.: *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300 à 1453*. Groningen : E. Forsten, 1985. 139 s.
22. VISMARA, G.: Ancora sulla „episcopalis audientia“ (Ambogio arbitro o giudice?). In *Studia et documenta historiae et iuris* 53 (1987) s. 53-73
23. VLADÁR, V.: *Dejiny cirkevného práva*. Praha : Leges, 2017, 607 s.
24. ZUCCOTTI, F.: Follia e ragione tra diritto pagano e mondo cristiano. In *Atti Accademia Romanostica Costantiniana* 8 (1991) s. 271-307